

<http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl>

tytuł artykułu:

Jan Karłowicz jako językoznawca

autor / autorzy:

Halina Karaś

źródło:

„Laboratorium Kultury” 4 (2015), s. 29–63

wersja pdf:

http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK-2015-2_karas.pdf

afiliacja autora / autorów:

Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Języka Polskiego,
Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii

słowa kluczowe:

językoznawstwo, dialektologia, etymologia, leksykografia, onomastyka, historia humanistyki

abstrakt:

(na początku artykułu)

article title:

Jan Karłowicz as a linguist

author / authors:

Halina Karaś

source:

„Laboratorium Kultury” 4 (2015), pp. 29–63

pdf version:

http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK-2015-2_karas.pdf

institutional affiliation:

University of Warsaw, Faculty of Polish Studies, Institute of Polish Language,
Department of History of Polish Language and Dialectology

keywords:

linguistics, dialectology, etymology, lexicography, onomastics, history of humanities

summary:

(at the end of the article)

Jan Karłowicz jako językoznawca

Abstrakt

Celem artykułu jest ukazanie wkładu Jana Karłowicza, postaci niesłyszanej ważnej dla nauki i kultury polskiej przełomu XIX i XX w., do badań językoznawczych. Najważniejsze dokonania naukowe Jana Karłowicza sytuują się bowiem w obrębie językoznawstwa, szczególnie polonistycznego, ale i tu jego zainteresowania lingwistyczne i kierunki badań były różnorodne. Jan Karłowicz zapisał się w historii polskiej lingwistyki przede wszystkim jako leksykograf i leksykolog, dialektolog i etymolog. W mniejszym zaś stopniu jest znany jako onomasta, teoretyk i praktyk w kwestiach kultury języka czy edytor i historyk języka.

Najbardziej znaczące są dokonania Karłowicza w zakresie leksykografii. Jest on wciąż przypominany przede wszystkim jako inicjator i współautor Słownika warszawskiego – największego zbioru leksyki polskiej. Mniej znany jest jako teoretyk leksykografii, choć jest on autorem *Przyczynków do wielkiego projektu słownika polskiego* (1876), pierwszej w polskim językoznawstwie obszernej pracy o charakterze metodologicznym, ujmującej całość zagadnień dotyczących makro- i mikrostruktury słownika. Stanowi ona źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX w. Podkreślić należy rzetelność ujęcia, drobiazgowość opisu, naukowy rozmach i innowacyjność badawczą, której główne założenia do dziś nie utraciły aktualności.

Jego pozostałe prace słownikarskie także ściśle łączyły się z innymi jego zainteresowaniami, tj. z dialektologią i etymologią. Owocem tych zainteresowań i długotrwałych prac leksykograficznych są dwa słowniki autorskie: sześciotomowy *Słownik gwar polskich* i nieukończony *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim używanych*. Oba te słowniki reprezentują dobry poziom metodologiczny i do dziś są źródłem wykorzystywanym do badań leksyki dialektalnej i słownictwa zapożyczonego. *Słownik gwar polskich* to pierwszy i w zasadzie do dziś jedyny słownik ogólnogwarowy polszczyzny, pierwszy tego typu też w Słowiańszczyźnie. Z kolei

Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia... to pionierski na gruncie polskim słownik wyrazów obcych, znakomicie wykorzystujący ówczesną wiedzę etymologiczną.

Na podkreślenie zasługuje też wkład Karłowicza do badań nad etymologią ludową. To on jest właśnie autorem pierwszej rzetelnej pracy naukowej w polskiej i nie tylko polskiej lingwistyce poświęconej temu zagadnieniu. Jego *Słownik ludowy* to cenna pozycja, w której zanalizował liczne przykłady etymologii ludowej z języka polskiego, przedstawił genezę i mechanizm omawianych zjawisk i zaproponował ich klasyfikację. Ta klasyfikacja jest najważniejszym i najbardziej oryginalnym wkładem uczonego w badania nad etymologią ludową.

Okazuje się zatem, że zarówno w zakresie dialektologii, jak i etymologii najbardziej trwale i najcenniejsze okazały się jego prace słownikarskie, a zatem można Jana Karłowicza określić przede wszystkim jako leksykografa, zasłużonego dla różnych dyscyplin językoznawstwa polonistycznego, zwłaszcza dla dialektologii, etymologii i onomastyki.

Słowa klucze: językoznawstwo, dialektologia, etymologia, leksykografia, onomastyka, historia humanistyki

1. Jan Karłowicz – uczonego wszechstronny

Jan Karłowicz był uczonym przełomu XIX i XX w. niezwykle wszechstronnym: językoznawcą, etnografem, folklorystą, historykiem, muzykiem i muzykologiem, badaczem i tłumaczem literatury pięknej, redaktorem czasopisma etnograficznego „Wisła”, współtwórcą i współredaktorem „Prac Filologicznych” – najstarszego polskiego pisma językoznawczego. Tę wszechstronność zainteresowań i prowadzonych przez niego badań naukowych podkreślają wszyscy biografowie i badacze dorobku Jana Karłowicza¹. To postać niesłychanie

¹ Por. A. Brückner, *Prace słownikowe*, w: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*, książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa 1904, s. 165–176 (dalej w tekście głównym książka *Życie i prace Jana Karłowicza...* zapisywana będzie skrótowo jako *ŻiPJK*); A.A. Kryński, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, w: *Życie i prace...*, s. 120–164; E. Majewski, *Jan Karłowicz. Zarys życia*, w: *Życie i prace...*, s. 1–30; S. Szober, *Jan Karłowicz*, „Prace Filologiczne” 1928, t. 13, s. 546–557; H. Kurkowska, *Jan Karłowicz (1836–1903)*, w: *Z dziejów polonistyki warszawskiej*, PWN, Warszawa 1964, s. 155–161; H. Perzowa, *Jan Karłowicz jako dialektolog*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 426–436; S. Urbańczyk, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1993; E. Koniusz, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2001; E. Koniusz, *Jan Karłowicz jako językoznawca, etnograf i folklorysta – w setną rocznicę śmierci (1836–1903)*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” 2005, t. 18, s. 7–17; M. Majdak, *Słownik warszawski. Koncepcja – realizacja – recepcja*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008; K. Rutkowska, *Zasługi Jana Karłowicza dla języka i folkloru litewskiego*, „Poradnik Językowy” 2012, z. 5, s. 21–29; H. Karaś, *O potrzebie badań nad życiem naukowym przełomu XIX i XX wieku. Jan Karłowicz jako animator ówczesnego „ruchu umysłowego”*, „Poradnik Językowy” 2012, z. 5, s. 6–20.

ważna dla nauki i kultury polskiej przełomu XIX i XX w., „wielka i świetlana”², był bowiem Karłowicz doskonałym animatorem i organizatorem życia naukowego i kulturalnego³, człowiekiem-instytucją w okresie zaborów, w którym zabrakło mecenatu państwowego.

Różne dziedziny jego aktywności naukowej i kulturalnej dobrze ukazują jego bogata korespondencja przechowywana w Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie. To prawdziwa kopalnia wiedzy o ówczesnym życiu naukowym i kulturalnym, znakomite źródło do badań nad dziejami nauki i kultury. Są tu bowiem listy od etnografów (np. od Jana Bystronia, Ludwika Krzywickiego, Izzydora Kopernickiego), folklorystów (m.in. od Oskara Kolberga, Zygmunta Glogera), językoznawców (np. od Jana Baudouina de Courtenay, Aleksandra Brücknera, Jana Rozwadowskiego, Jana Łosia, Lucjana Malinowskiego, Adama Antoniego Kryńskiego, Władysława Nehringa), badaczy literatury (np. od Bronisława Chlebowskiego, Ignacego Chrzanowskiego), historyków (np. od Stanisława Estreichera, Tadeusza Korzona, Józefa Natanson), pisarzy (np. od Marii Konopnickiej, Henryka Sienkiewicza, Stefana Żeromskiego, Adolfa Dygasińskiego, Józefa Bliźnińskiego, Iwana Franki). Ciekawym świadectwem kontaktów Jana Karłowicza z uczonymi i pisarzami obcymi są zwłaszcza listy w różnych językach, m.in. po francusku (np. od Henriego Gaidoza, założyciela francuskiego pisma etnograficznego „Melusine”, od Charlesa Joresa), niemiecku (np. od Hermanna Frieschbiera, Edmunda Veckenstedta), angielsku (np. od redakcji czasopisma „Folk-lore”), rosyjsku (np. od Filaretowa), czesku (np. od czeskiego krytyka Edvarda Jelinka, prof. Čenka Zibrsta, Františka Drtiny, filozofa, filologa, pedagoga, Adolfa Černego), chorwacku (np. od Vatroslava Jagicia) itp. Listy te pokazują, jak ważne były wówczas kontakty bezpośrednie w nauce. Korespondencja Karłowicza jest warta dokładniejszego zbadania, wymaga jednak dłuższej ekscerpcji materiałów archiwalnych i zaangażowania także badaczy z innych krajów.

Wydaje się, że trwale miejsce w nauce zdobył Jan Karłowicz przede wszystkim jako lingwista – leksykograf, dialektolog, etymolog, onomasta, badacz języka polskiego, ale także i innych języków, m.in. języka litewskiego i niektórych języków słowiańskich, choć docenia się także jego dorobek etnograficzny i folklorystyczny. Na dominującą rolę językoznawstwa w dorobku Karłowicza wskazuje zarówno liczba publikacji lingwistycznych, gdyż spośród około tysiąca

²H. Kurkowska, *Jan Karłowicz...*, s. 161.

³Por. H. Perzowa, *Jan Karłowicz...*, s. 426; S. Urbańczyk, *Dwieście lat...*, s. 98–99; H. Karaś, *O potrzebie badań...*

pozycji bibliograficznych w dorobku Karłowicza ponad trzysta prac dotyczy językoznawstwa, jak i ich cytowalność, do dziś bowiem badacze korzystają często z jego prac, zwłaszcza leksykograficznych.

Jego wkład do badań językoznawczych jest znaczący i przynajmniej częściowo został już omówiony⁴. Doceniano go za jego życia i tuż po śmierci. Adam Antoni Kryński tak określił jego rolę w lingwistyce polskiej:

pracami swojemi [...], przyczynił się znakomicie do podniesienia językoznawstwa polskiego na stanowisko naukowe, do utrzymania go na tej wyżynie i do dalszego rozwoju tej zaniedbanej u nas gałęzi umiejętności⁵.

W późniejszych latach, po negatywnej recenzji jego *Słownika gwar polskich* dokonanej przez Kazimierza Nitscha (opublikowanej w 1911 r.), utrwaliła się opinia o niskiej wartości prac językoznawczych Jana Karłowicza. Przez długie lata niesłusznie ostro krytykowany jako językoznawca (leksykograf i dialektolog), współcześnie jest na nowo odkrywany i oceniany⁶, choć już wcześniej kolejne rocznice związane z jego osobą i jego dziełem stawały się powodem do rozważań nad jego twórczością naukową.

Najważniejsze osiągnięcia Jana Karłowicza sytuują się w obrębie językoznawstwa polonistycznego, ale cenny dorobek ma również w zakresie lituanistyki i w mniejszym stopniu – w badaniach innych języków, głównie słowiańskich. Zajmował się również językoznawstwem ogólnym. Jego zainteresowania lingwistyczne i kierunki badań były różnorodne. Jan Karłowicz zapisał się w historii polskiej lingwistyki przede wszystkim jako leksykograf, leksykolog i dialektolog, mniej znany jest natomiast jako etymolog i onomasta. Jeszcze rzadziej wspomina się o nim jako o teoretyku i praktyku w kwestiach kultury języka czy edytorze i historyku języka.

Dotychczasowe całościowe ujęcia dorobku Jana Karłowicza, zawarte głównie w artykułach rocznicowych, są ogólnikowe⁷, natomiast obszerna monografia

⁴ Por. H. Perzowa, *Jan Karłowicz...*, s. 426–436; E. Koniusz, *Polszczyzna...*; J. Okoniowa, *Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci*, „*Język Polski*” 2003, r. 83, z. 4–5, s. 246–250; M. Majdak, *Słownik warszawski...*; H. Karaś, *Polska leksykografia gwarowa*, nakł. Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011; H. Karaś, *Jano Karlovičiaus indėlis į dialektologijos tyrinėjimus*. Lenką tarmių žodynas – lūžio žodynas, „*Acta Linguistica Lithuanica*” 2012, t. 67, s. 78–100.

⁵ A.A. Kryński, *Jan Karłowicz...*, s. 123.

⁶ Por. E. Koniusz, *O Karłowiczowskim...*; J. Okoniowa, *Jan Karłowicz...*; J. Okoniowa, „*Słownik gwar polskich*” Jana Karłowicza. Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania”, „*Prace Filologiczne*” 2013, t. 64, s. 245–258; H. Karaś, *Polska leksykografia...*; H. Karaś, *O potrzebie badań...*; K. Rutkowska, *Zasługi Jana Karłowicza...*

⁷ Por. S. Szober, *Jan Karłowicz...*; H. Kurkowska, *Jan Karłowicz...*; M. Szymczak, *Jan Karłowicz* w 75

zbiorowa *Życie i prace Jana Karłowicza*, opublikowana w 1904 r., jest przestarzała, nieuwzględniająca ani wydanych drukiem już po śmierci Karłowicza niektórych jego prac, ani recepcji jego dzieł. Podobnie jedynie sygnałny charakter miał mój artykuł poświęcony Karłowiczowi jako animatorowi ówczesnego „ruchu umysłowego”, w którym podkreśliłam znaczenie archiwaliów wileńskich w badaniach nad życiem naukowym przełomu XIX i XX w. i rolę Jana Karłowicza⁸. W zasadzie omówiono dotąd szerzej tylko wybrane aspekty jego twórczości językoznawczej.

2. Jan Karłowicz jako badacz języka polskiego – leksykograf, dialektolog, etymolog, onomasta

Jan Karłowicz zasłużył się najbardziej – jak już to podkreślono – jako badacz języka polskiego, zarówno jego odmiany ogólnej, jak i odmian gwarowych. Jego dokonania w tym zakresie pokazują różnorodność jego zainteresowań, gdyż dotyczą wielu subdyscyplin językoznawczych i w większości z nich jego dorobek należy uznać za inspirujący pokolenia kolejnych badaczy. Jednak w centrum jego zainteresowań badawczych – szczególnie polonistycznych – pierwsze miejsce zajmowały leksykografia i leksykologia. Niektórzy współcześni mu językoznawcy ubolewali nad tym, iż nie poświęcił się pracy teoretyczno-językowej, ale wybrał żmudne prace słownikarskie, por. m.in. wypowiedź Karola Appla: „zaprzął się [...] do niewdzięcznej, nieodpowiedniej dla siebie, mrówczej pracy układania słowników” (*ŻiPJK*, s. 63). I choć była ona żmudna i czasochłonna, to – jak podkreślają badacze dorobku Jana Karłowicza⁹ – dzieła leksykograficzne sprawiły, że nazwisko Karłowicza jest do dziś żywe w nauce polskiej. Można obrazowo – za Henryką Perzową – powtórzyć, iż słowo stanowiło wspólny mianownik jego zainteresowania leksykografią, dialektologią, etymologią i onomastyką¹⁰.

rocznicę śmierci (28.V.1936–14.VI.1903), „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 409; J. Okoniowa, *Jan Karłowicz...*; J. Okoniowa, „Słownik gwar polskich”...; E. Koniusz, *O Karłowiczowskim „Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim” i niektórych etymologiach w nim zawartych*, „Studia Turcologia Cracoviensia”, t. 10: *Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Stanisławowi Stachowskiemu*, Kraków 2005, s. 209–216.

⁸ H. Karaś, *O potrzebie badań...*

⁹ Por. E. Koniusz, *Jan Karłowicz...*, s. 14.

¹⁰ H. Perzowa, *Jan Karłowicz...*, s. 427.

2.1 Zasługi Jana Karłowicza dla rozwoju polskiej leksykografii

Zasługi Jana Karłowicza (1836–1903) dla rozwoju polskiej leksykografii są niewątpliwie i większe niż dotychczas przedstawiane. W literaturze przedmiotu podkreśla się bowiem przede wszystkim jego rolę w powstaniu Słownika warszawskiego, nowego słownika ogólnego języka polskiego, jako inicjatora i organizatora prac nad nim oraz jego zasługi jako autora sześciotomowego *Słownika gwar polskich* – pierwszego polskiego i nie tylko (pierwszego w całym świecie słowiańskim) słownika ogólnogwarowego języka narodowego. Jego wkład do rozwoju leksykografii polskiej w tym zakresie został już przynajmniej częściowo omówiony¹¹. Jan Karłowicz był jednak nie tylko leksykografem – praktykiem, ale i teoretykiem leksykografii. Warto zatem przypomnieć jego poglądy teoretyczne, by na tym tle przedstawić jego dorobek leksykograficzny.

2.1.1. Jan Karłowicz – leksykograf teoretyk: *Przyczynki do wielkiego projektu słownika polskiego*

Główna praca Jana Karłowicza z zakresu teorii leksykografii to *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego* (1876), stanowiąca ważne źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX w¹². Jest to w lingwistyce polskiej pierwsza w dziedzinie słownictwa tak obszerna praca o charakterze metodologicznym, w której zostało podjętych wiele ważnych zagadnień związanych z budową słownika. Poprzedza ona prace leksykograficzne autora, szkoda tylko, że część bardzo ciekawych i nowatorskich rozwiązań opisanych w *Przyczynkach...* nie znalazła odzwierciedlenia w jego dziełach leksykograficznych, co należy złożyć przede wszystkim na karb pośpiechu w pracy i przekonania, że lepiej pozostawić po sobie słownik niedoskonały niż materiały do słownika, które potem mogą nie ujrzeć światła dziennego. Taką opinię wyraził m.in. w krótkiej przedmowie do *Słownika gwar polskich*¹³:

¹¹ Por. m.in. J. Łoś, *Znaczenie „Słownika gwar polskich”*, w: *Życie i prace...*, s. 176–180; K. Nitsch, *Recenzja Słownika gwar polskich J. Karłowicza*, „Rocznik Sławistyczny” 1911, t. 4, s. 199–243; przedruk w tegoż: *Wybór pism polonistycznych*, t. 4. *Pisma dialektologiczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1958, s. 195–225; Cz. Pankowski, *Jan Karłowicz jako organizator prac leksykograficznych i współtwórca Słownika warszawskiego*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 410–425; H. Perzowa, *Jan Karłowicz...*; E. Koniusz, *O Karłowiczowskim...*; M. Majdak, *Słownik warszawski...*; H. Karaś, *Polska leksykografia...*; H. Karaś, *O potrzebie badań...*; H. Karaś, *Jano Karlovičaus...*; J. Okoniowa, „Słownik gwar polskich” ..., s. 245–258.

¹² Por. U. Sokółska, „Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego” Jana Karłowicza jako źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX wieku, „Prace Filologiczne” 2013, t. 64, s. 351–366.

¹³ Dalej w tekście głównym jako SGP.

Przewidując, iż nie zdołam wyzyskać wszystkiego, wolałem ograniczyć się zasobami niepełnymi i takowe ogłosić, niżeli pomnażać zapiski i przekazać je nieprzyjaznym zwykłym losom rękopisów pośmiertnych (SGP: s. 5nl.).

Właściwy tekst *Przyczynków...* liczy osiemdziesiąt dwie strony, a sam projekt składa się ze wstępu i pięciu rozdziałów, w którym kolejno autor omówił poglądy na wielkość i charakter zbioru leksyki polskiej, zasady nowoczesnego słownika ogólnego języka polskiego, sposób jego opracowania, zilustrowany próbką takiego słownika oraz w zakończeniu przedstawił pomysł opracowania na podstawie wspomnianego wyżej dużego słownika naukowego oraz kolejnego – przeznaczonego dla szerszego grona odbiorców – tzw. słownika praktycznego.

Nowatorski jest wspomniany wyżej pomysł opracowania równoległego na tej samej podstawie materiałowej dwóch słowników zróżnicowanych co do sposobu opracowania i funkcji. Pierwszy z nich miał być słownikiem akademickim, naukowym, opisowym, przeznaczonym dla specjalistów, a więc bez akcentów wartościujących, normatywnych, czyli – jak to sam autor określa – słownikiem

bezstronnym, nieuprzedzonym żadną teorią gramatyczną lub purystyczną, ścisłym inwentarzem języka, dokładną, obszerną skarbnicą jego zasobów, skarbnicą że tak powiem, bezwyznaniową, jednym słowem materyjałem, z którego dopiero językoznawcy spostrzeżenia swe i wnioski snuć będą¹⁴.

Drugi zaś słownik, którego opracowanie Karłowicz postulował, winien być słownikiem podręcznym, edukacyjnym, normatywnym, w którym odbiorcy mogliby poszukiwać wskazówek poprawnościowych, przeznaczonym dla szerokiego ogółu.

Poglądy leksykograficzne Karłowicza były nowoczesne. Zwrócił uwagę na wariantywność leksykalną, na zróżnicowanie frekwencyjne leksyki (formy podstawowe i oboczne, rzadsze), chronologiczne (wyrazy współczesne i archaiczne), terytorialne (wyrazy ogólne i regionalne). Omówił zasady rejestracji i opisu jednostek słownikowych. Docenił funkcję ilustracji tekstowej, podkreślając – co dzisiaj jest już uznawane za oczywistość – wagę szerokiego kontekstu leksykalnego, dającego gwarancję właściwej interpretacji odnotowanego wyrazu: „Znaczenie i użycie wyrazu tedy dopiero dokładnie się wyjaśnia, gdy go widzimy we fraziesie”¹⁵.

¹⁴J. Karłowicz, *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” IV, Kraków 1986, s. 7.

¹⁵J. Karłowicz, *Przyczynki do projektu ...*, s. 11.

Zwrócił także uwagę m.in. na szereg innych ważnych problemów leksykograficznych, takich chociażby jak: liczbę przykładów cytowanych w słowniku, ich reprezentatywność (przykłady najbardziej charakterystyczne, ilustrujące wszystkie znaczenia danego wyrazu), kolejność ich przytaczania (według znaczeń, począwszy od konkretnych po abstrakcyjne, tak, by można było zrekonstruować łańcuch zmian semantycznych), zasady obowiązujące przy cytowaniu materiałów (był zwolennikiem przytaczania cytatów w pisowni oryginalnej i ich dokładnej lokalizacji). Szczególnie interesujące i nowatorskie jest omówienie zasad obowiązujących przy rejestracji regionalizmów. Karłowicz postulował tu podawanie wymowy wyrazu, dokładnej jego lokalizacji (tj. nazwy miejscowości, w której wyraz został odnotowany), a także informacji, czy znany jest na obszarze występowania danego regionalizmu jego odpowiednik ogólnopolski („wszechpolski”). Proponował także wyróżnianie odpowiednim symbolem regionalizmów od wyrazów ogólnopolskich. Za niezbędne uznawał też informacje o przeobrażeniach znaczeniowych, funkcjach składniowych i pochodzeniu wyrazów.

Nowatorski jest pomysł Karłowicza dotyczący podawania eksplicytnej informacji gramatycznej, zwłaszcza fleksyjnej, nie tylko przyhasłowej (bezpośredniej), lecz także ogólnej (pośredniej) w postaci wzorów odmiany (przy odmianie regularnej) w części wstępnej każdego tomu słownika.

Przyczynki... to najbardziej całościowy, opublikowany wykład poglądów leksykograficznych Karłowicza, związany z jednym z powstających wówczas w łonie Akademii Umiejętności projektów wielkiego akademickiego słownika ogólnego. Karłowicz w swojej pracy stara się przede wszystkim odpowiedzieć na dwa podstawowe pytania: jakiego typu ma to być słownik i jaki winien być sposób jego opracowania.

Ogólna ocena *Przyczynków...* jest wysoka. Uznanie budzi rzetelność ujęcia, drobiazgowość opisu, naukowy rozmach i innowacyjność badawcza, której główne założenia do dziś nie utraciły aktualności. Część poglądów Karłowicz przejął głównie od badaczy niemieckich, jest to to wynik jego lektur lingwistycznych. Można zatem uznać za uzasadnione stwierdzenie Tadeusza Piotrowskiego¹⁶, że Karłowicz wyprzedza swoją epokę.

¹⁶ T. Piotrowski, *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001, s. 604.

2.1.2. Jan Karłowicz – leksykograf praktyk. Słowniki autorskie i współautorskie

Jan Karłowicz zasłużył się przede wszystkim jako leksykograf praktyk, inicjator, autor i współautor trzech słowników. Dwa z nich: Słownik warszawski i *Słownik gwar polskich* są do dziś znane i wykorzystywane przez badaczy. Zapomnieniu natomiast uległ trzeci słownik opracowany przez Jana Karłowicza, tj. pierwszy słownik etymologiczny odnoszący się tylko do leksyki zapożyczonej w języku polskim, czyli *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim używanych*. Ostatnio został przypomniany przeze mnie¹⁷ i nieco wcześniej przez Elżbietę Koniusz¹⁸, która jednak skupiła uwagę głównie na regionalizmach kresowych pochodzenia obcego i na przywołaniach tego słownika we współczesnej literaturze przedmiotu. Te trzy słowniki autorskie i współautorskie Jana Karłowicza Erazm Majewski nazwał „trzema piramidami” (*ŻiPJK*, s. 24).

a) „Pierwsza piramida” – Słownik warszawski.

Rola Jana Karłowicza w jego powstaniu

Słownik języka polskiego, zwyczajowo nazywany warszawskim, zredagowany przez Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, powstawał w bardzo trudnych warunkach społeczno-politycznych na przełomie XIX i XX w. Pomysłodawcą stworzenia nowego pełnego słownika języka polskiego i inicjatorem prac nad nim był właśnie Jan Karłowicz, który prawdopodobnie zamiar jego wydania powziął ok. roku 1889. Arkusz próbny *Słownika* wydano w Warszawie w 1895 r.

Słownik warszawski liczy ok. dwustu osiemdziesięciu tysięcy haseł zawartych w ośmiu tomach, na które składa się czterdzieści osiem zeszytów, opublikowanych w Warszawie w latach 1900–1927. Mimo bujnego rozwoju leksykografii polskiej w ostatnim wieku słownik ten pozostaje do dziś największym zbiorem polskiego słownictwa. Jego walory dokumentacyjne są niezaprzeczalne. Jest to słownik do dziś szeroko wykorzystywany zarówno przez językoznawców, jak i przez nieprofesjonalistów, którzy szukają w nim informacji głównie o wyrazach rzadkich i zapomnianych.

¹⁷H. Karaś, *Z dziejów „Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...” Jana Karłowicza. Rękopis a druk*, „Prace Filologiczne” 2014, t. 65, s. 187–204.

¹⁸E. Koniusz, *O Karłowiczowskim...*

Słownik warszawski został pomyślany jako słownik zawierający całość leksyki polskiej, a więc nie tylko słownictwo ogólnopolskie, ale także należące do różnych odmian polszczyzny, w tym do odmian gwarowych, słownik nienormatywny, w którym odnotowano także wyrazy i ich warianty budzące wątpliwości pod względem poprawnościowym. Jest to również słownik historyczny, gdyż gromadzi leksykę polską od XV w. po czasy mu współczesne, tj. do początków XX w. Tak duża różnorodność słownictwa sprawiła, że rzeczywiście Słownik warszawski można nazwać thesaurusem, skarbcem polszczyzny, z drugiej jednak strony taka koncepcja słownika, jego charakter i sposób wykonania powodowały pojawianie się negatywnych opinii o nim jako o słowniku bardzo niejednorodnym. Stąd też różne opinie panujące w językoznawstwie na temat tego słownika. Korzystanie z niego nie jest mimo wszystko trudne nawet dla nieprofesjonalistów dzięki zastosowanym w nim kwalifikatorom, które ułatwiają pracę z nim i wskazują na charakter wyrazów hasłowych, na ich przynależność do odpowiednich odmian (ogólnopolskiej lub do odmian terytorialnych czy socjalnych) polszczyzny, frekwencję, chronologię itp. Kwalifikatory powyższe występują w postaci odpowiednich symboli, np. ujęcie w nawias kwadratowy wyrazu hasłowego oznacza jego gwarowy charakter, krzyżyk sygnalizuje wyraz staropolski, znak x to rodzaj kwalifikatora frekwencyjnego, oznaczającego słownictwo rzadkie, wykrzyknik przed wyrazem hasłowym sygnalizuje problemy poprawnościowe, brak akceptacji normatywnej. Jest to zatem system przejrzysty, ułatwiający rozumienie kwalifikacji słownikowych. Dzięki temu jest on nie do zastąpienia aż do czasów współczesnych przy analizie różnych warstw słownictwa, nie tylko historycznego, ale i współczesnego, ogólnopolskiego i regionalno-gwarowego.

Warto tu przypomnieć, że koncepcję takiego słownika – wielkiego, gromadzącego całość leksyki języka narodowego, akademickiego, nienormatywnego, przedstawił Jan Karłowicz w swoich *Przyczynkach...*, choć oczywiście z różnych względów Słownik warszawski odbiega *in minus* od przedstawionej teorii słownika. Obok bowiem niewątpliwych zalet dokumentacyjnych ma on także różnego typu wady, takie jak m.in. spora liczba okazjonalizmów i wyrazów sztucznych – neologizmów (wprowadzanych zwłaszcza przez W. Niedźwiedzkiego w dalszych partiach słownika), brak cytatów ilustrujących użycie wyrazu hasłowego w części artykułów hasłowych, brak dokładnej lokalizacji przykładów (tylko skrót nazwiska autora), niekiedy błędne etymologie, niedostatki w zakresie opisu znaczeń itp. Lekturę słownika utrudnia też wielość wariantów fonetycznych i morfologicznych poszczególnych wyrazów.

Przebieg prac leksykograficznych nad Słownikiem warszawskim opisała szczegółowo Magdalena Majdak¹⁹, w tym zawiązanie się w 1889 r. komitetu naukowego słownika (zespół trzyosobowy: Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Józef Przyborowski), wejście na miejsce Przyborowskiego, który zmarł w 1896 r., Władysława Niedźwiedzkiego, zawiązanie się komitetu gospodarczego i współpracę obu komitetów, dyskusje o ortografii, które wstrzymywały prace nad wydawnictwem, itp. Pracę nad słownikiem i publikację kolejnych tomów opóźniały ciągłe kłopoty i nieprzewidziane wydarzenia, takie jak: śmierć Karłowicza w 1904 r., wycofanie się Kryńskiego czy wybuch I wojny światowej. Ostatecznie do końca druk Słownika warszawskiego doprowadził Władysław Niedźwiedzki.

Jan Karłowicz – jak podkreśla Magdalena Majdak²⁰ – był „osobą predysponowaną do stworzenia dzieła wysokiej rangi” ze względu na doświadczenie leksykograficzne, równoległą pracę nad innymi słownikami, dobrą orientację w słownictwie polskim i obcym. To on jest autorem pierwotnej koncepcji dzieła i instrukcji dla współpracowników. Niewątpliwie zatem ma zasługi dotyczące strony merytorycznej Słownika warszawskiego, ale oprócz nich godne podkreślenia są także jego zasługi organizacyjne. Docenili to zarówno jemu współcześni, jak i badacze późniejsi. Obrazowo rolę Karłowicza przedstawił Aleksander Brückner, który stwierdził, iż słownik mógł powstać dzięki:

nieustannemu nawoływaniu i werbowaniu sił, organizowaniu pracy, poświęcaniu zachodów i zasobów, cechującemu obywatela – uczonego. On nauczył i pokazał, jak w braku akademji i instytucji uczonych dobra wola, sprząwszy kilku pracowników, cudów dokonywa²¹.

Podobnie docenił rolę Karłowicza w pracach nad słownikiem znakomity historyk języka, Zenon Klemensiewicz, który tak pisał:

Duszą komitetu redakcyjnego był Karłowicz: on organizuje pracę, on wyzyskuje swoją wiedzę językoznawczą, szerokie wykształcenie ogólne, rozległą znajomość dziejów kultury i doświadczenia leksykograficzne dla zapewnienia wysokiego poziomu naukowego nowemu dziełu²².

¹⁹ M. Majdak, *Słownik warszawski...*, s. 35–49.

²⁰ Tamże, s. 50.

²¹ A. Brückner, *Prace słownikowe...*, s. 175–176.

²² Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, PWN, Warszawa 1974, s. 657.

Karłowicz nie doczekał publikacji całości słownika. Za jego życia ukazały się drukiem jedynie dwa tomy, obejmujące litery A-M (t. I 1900; t. II 1902), a kolejny tom trzeci został wydany w 1904 r., niedługo po jego śmierci. Tomy następne (t. IV 1908; t. V 1912; t. VI 1915; t. VII 1919; t. VIII 1927) ukazywały się długo po jego śmierci. Na stronie tytułowej tomu IV, wydanym w 1908 r., nie pojawiło się już nazwisko Jana Karłowicza, znajduje się tu jedynie informacja: *Słownik języka polskiego* ułożony pod redakcją Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. Jednak już od tomu V występuje stała formuła: „*Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego”, a niżej informacja: „ułożony przez Władysława Niedźwiedzkiego z udziałem Kazimierza Króla” (t. V–VI) lub „ułożony przez Władysława Niedźwiedzkiego” (t. VII–VIII). W ten oto sposób udział Jana Karłowicza w pracach leksykograficznych nad *Słownikiem warszawskim* został uwzględniony prawie w całości słownika. Trzeba bowiem podkreślić, iż niezależnie od tego, iż Karłowicz nie brał już osobiście udziału w redakcji tomów IV–VIII, to jednak jego rola i tak była znacząca, gdyż zawdzięczamy mu nie tylko pomysł słownika, inicjację prac, ich organizację, ale przede wszystkim wypracowanie koncepcji tego dzieła „olbrzymiego, pomnikowego znaczenia, skarbcza przeobfitego słownictwa polskiego”²³.

b) „Druga piramida” – *Słownik gwar polskich*

Sześciotomowy *Słownik gwar polskich* (1900–1911) to druga „piramida”, słownik autorski Jana Karłowicza, choć również autor nie doczekał całości jego publikacji. Po jego śmierci w 1904 r. redakcję tomu III słownika zakończyli Hieronim Łopaciński i Waclaw Taczanowski, a tomy IV–VI na podstawie przygotowanych przez Karłowicza materiałów zredagował Jan Łoś. SGP ukazywał się nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie.

Jest to pierwszy i do dziś jedyny ukończony słownik ogólnogwarowy uwzględniający wszystkie gwary polskie (bez emigracyjnych), choć nierównomiernie, pierwszy tego rodzaju w całej Słowiańszczyźnie; słownik, który z jednej strony zamyka okres początkowy w dziejach polskiej leksykografii gwarowej, a z drugiej – rozpoczyna jej nowy etap. Jest on dziełem naukowym, opracowanym zgodnie z ówczesną, dziewiętnastowieczną sztuką leksykograficzną, uwzględniającą zastany stan wiedzy dialektologicznej. Choć często podkreślano,

²³ Tamże, s. 658.

że jest niedoskonały metodologicznie, to jednak trzeba pamiętać, że ze względu na czas jego powstania nie zostały w nim zarejestrowane zdobycze dialektologii początku XX w.

Słownik w zamysle autora miał służyć szerszym kręgom odbiorców, nie tylko językoznawcom. Dlatego zastosowano zapis cytatów zgodny z regułami ówczesnej ortografii, a nie stosowanie transkrypcji fonetycznej. Przeznaczenie SGP i zamysł jego autora dobrze odzwierciedla jedna z pierwszych recenzji dzieła Karłowicza pióra Stanisława Dobrzyckiego, który w roku 1904 tak pisał na łamach „Poradnika Językowego”:

Dzieło to pod względem naukowym należy do najlepszych rzeczy, które nauka polska w ostatnich czasach wydała; korzystać z niego będzie i badacz języka polskiego, czy się zajmie dyalektologią, czy historią języka, korzystać będzie psycholog tegoż języka, korzystać będzie także etnograf, socjolog itd. – a z biegiem czasu pokazywać się będzie, jak ten słownik stanie się wprost niezbędnym²⁴.

Temu celowi służy także duży zakres informacji etnograficznych, obszerny niejednokrotnie opis różnych elementów kultury tradycyjnej, dzięki czemu słownik sytuuje się w kręgu słowników lingwistyczno-etnograficznych, nie tylko ściśle językowych, ale ukazujących słownictwo gwarowe na tle kultury ludowej.

Bogata jest podstawa materiałowa *Słownika gwar polskich* Karłowicza, gdyż autor wyzyskał różnorakie źródła zróżnicowane chronologicznie, tematycznie i terytorialnie, druki i rękopisy, w tym zwłaszcza teksty etnograficzne i dialektologiczne, dwadzieścia cztery rękopiśmienne słowniczkę gwarowe o charakterze lokalnym i regionalnym, materiały ustne, zwłaszcza z Litwy, słowniki dwujęzyczne i ogólne języka polskiego, słowniki specjalistyczne i encyklopedie. Dzięki temu szeroki jest zasięg geograficzny i zakres chronologiczny SGP.

Słownik gwar polskich zawiera ok. pięćdziesiąt tysięcy haseł – leksykę wszystkich polskich dialektów w takim zakresie, w jakim wówczas było to możliwe i jaki był stan badań nad leksyką gwar polskich. Ekskserpcję źródeł Jan Karłowicz zakończył na roku 1896, a więc nie weszły już do słownika liczne prace drukowane i rękopiśmienne, które powstały po tej dacie. Innymi słowy, słownik nie wyzyskał już – ze względu na datę zakończenia ekskserpcji – zdobyczy naukowej dialektologii, która tak naprawdę stała się dyscypliną naukową na początku XX w. przede wszystkim w rezultacie działalności Kazimierza Nitscha.

²⁴ S. Dobrzycki, *Zdobycze językoznawstwa polskiego*, „Poradnik Językowy” 1904, s. 52.

Jan Karłowicz zakończył ekscerpcję w wymienionym roku, chcąc zdążyć z opracowaniem ogromnego materiału zebranego w ciągu ponad trzydziestu lat lub przynajmniej doprowadzić prace leksykograficzne do takiego momentu, by bez większych kłopotów dalsze prace redakcyjne mógł poprowadzić ktoś inny. Na słowniku zaciążyły zatem ograniczenia materiału co do chronologii i geografii ze względu na nierówność materiałów pod względem terytorialnym. Wynikała ona z ówczesnego stanu badań, a nie była spowodowana zamysłem autora. Przeważają w słowniku gwary wschodnie, słabo reprezentowane są gwary zachodnie, zwłaszcza wielkopolskie, śląskie także północnopolskie, np. warmińskie²⁵. Po części – przyznaje sam Kazimierz Nitsch w swej druzgocącej recenzji słownika Jana Karłowicza – stan ten wynika z przyczyn obiektywnych, mianowicie braku odpowiednich systematycznych badań na zachodzie Polski etnicznej, a także z ograniczenia intensywnej działalności autora słownika do zaboru rosyjskiego ze względu na miejsce urodzenia i zamieszkania.

Dzieło Jana Karłowicza – jak podkreśliła Elżbieta Koniusz – stało się „przedmiotem różnych ocen, od entuzjastycznych do bardzo krytycznych”²⁶. Początkowo były to opinie wysoce pochlebne, m.in.: Aleksandra Brücknera (1904), Stanisława Dobrzyckiego (1904), Adama Antoniego Kryńskiego (1904), Jana Łosia (1904). Podkreślano w nich m.in. prekursorski charakter dzieła Jana Karłowicza, ogrom jego pionierskiej pracy i trudności z nią związane; bogactwo materiału i obszerność źródeł, zastosowanie pisowni ogólnopolskiej, ułatwiającej odbiór niespecjalistom, wielość cytatów, przegląd rozmaitych form wyrazu, jego postaci i jego zasięgu terytorialnego czy poszerzanie artykułu hasłowego o opis zwyczajów, obrzędów, strojów, a więc o elementy etnograficzne i folklorystyczne.

Jan Łoś, kończąc recenzję dzieła Karłowicza, podkreślał jego znaczenie nie tylko dla językoznawstwa, ale i jego odbiór społeczny:

Jak każda rzecz dobra, „Słownik gwar polskich” jest dziełem bardzo użytecznym nie tylko dla tych, którzy szczególnie język badają, ale dla kół bardzo szerokich, ze względu zaś na wykonanie, na obfitość zawartego w nim materiału, na ogrom włożonej w niego pracy, stanowi najpiękniejszy liść wawrzynowy w wieńcu zasług Jana Karłowicza, oraz jeden z kamieni węgielnych językoznawstwa polskiego²⁷.

²⁵ K. Nitsch, Recenzja *Słownika gwar polskich* J. Karłowicza, w: *Wybór pism polonistycznych*, t. 4. *Pisma dialektologiczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1958, s. 197, 200.

²⁶ E. Koniusz, *Polszczyzna...*, s. 7.

²⁷ J. Łoś, *Znaczenie...*, s. 180.

Pierwszą, bardzo krytyczną recenzję słownika Karłowicza sformułował Kazimierz Nitsch w 1911 r., który wśród wielu błędów i usterek decydujących o jego negatywnej ocenie wymienił m.in.: brak jasno ustalonego zakresu doboru wyrazów (np. uwzględnianie wyrazów sztucznych, indywidualizmów, wyrazów „podejrzanej polskości”, szczególnie zapożyczeń ruskich), nierówność materiałów pod względem geograficznym (w nadmiarze wyrazy kresowe, a więc z terenów etnicznie niepolskich), brak wystarczającego wykazu źródeł i charakterystyki ich wartości językoznawczej, luki i niekonsekwencje w lokalizacji materiału, różne sposoby cytowania tego samego utworu, niedokładność cytatów, brak objaśnienia struktury słownika („systemu”), częsty brak odsyłaczy; chaos ortograficzny, niekonsekwencję w stosowaniu uproszczonej pisowni cytatów, niedokładność zapisu; ogromną liczbę haseł niepotrzebnych (odsyłaczowych), fałszywe postaci wyrazów hasłowych wynikające z „bezceremonialnego i niekrytycznego obchodzenia się z źródłami” i „lekceważenia zasad fonetyki”²⁸; niejasny układ w obrębie jednego artykułu hasłowego, jak i w całości dzieła.

Recenzent – Nitsch uznał słownik za dzieło przedwczesne, ale wobec faktu, iż ukończenie drugiego słownika ogólnogwarowego – naukowego, według jego projektu, opracowywanego już od lat sześćdziesiątych XX w., przewiduje się przy obecnym tempie prac nawet za czterysta lat²⁹, należy się cieszyć, że *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza, choć w niedoskonałej formie, ale jednak ukazał się w całości.

W miarę upływu czasu łagodząco sądy o słowniku Karłowicza, wydobywając na światło dzienne jego zalety i oceniając go pod kątem zgodności ze sztuką słownikarską przełomu XIX i XX w. jako dzieło wiernie odzwierciedlające postawy badawcze tego okresu i mieszczące się doskonale w ówczesnej praktyce leksykograficznej³⁰. Obecnie zatem słownikowi i jego autorowi oddaje się sprawiedliwość, podkreślając, iż *Słownik gwar polskich* Karłowicza do dziś stanowi nieocenioną pomoc w badaniach nad słownictwem gwarowym jako niezwykle bogate źródło informacji, służy także – po odpowiedniej weryfikacji – jako podstawa źródłowa nowego *Słownika gwar polskich* PAN. Słusznie zatem Karłowicz upatrywał w nim „podwaliny pod wspaniałą budowę kodeksu gwar naszych”.

²⁸ K. Nitsch, *Recenzja ...*, s. 215.

²⁹ H. Popowska-Taborska, *Obecny stan prac nad „Słownikiem gwar polskich”*, „*Studia Dialektologiczne*” 2003, t. 3, s. 22.

³⁰ M. Karaś, *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „*Język Polski*” 1961, r. 41, z. 5, s. 364.

c) „Trzecia piramida” – Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim

Kolejny słownik autorski Jana Karłowicza, czyli trzecia „piramida”, to *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, dzieło nieukończone, doprowadzone do litery M. Jest to jeden z pierwszych słowników wyrazów obcych i zarazem pierwszy i jedyny tego typu słownik etymologiczny polszczyzny, zawierający etymologię tylko wyrazów zapożyczonych o niejasnej genezie.

Za życia autora ukazały się drukiem dwa zeszyty: I – Kraków 1894, II – 1897. Po śmierci Karłowicza staraniem rodziny wydany zeszyt III L–M w 1905 r. (rękopis przejrzał i do druku przygotował Hieronim Łopaciński, który współredagował też z Wacławem Taczanowskim tom IV *Słownika gwar polskich*). Etymologie wyrazów od N do Ż pozostały w rękopisie, niezakończone, część została ogłoszona drukiem w artykułkach w różnych pismach, zarówno naukowych, jak i ogólnych, np. w „Kurierze Warszawskim” o zwrocie *świecić baki*³¹, o łacynizmach typu *Separatki i mężatki*³², czy w „Pracach Filologicznych”, np. o wyrazach typu *rańtuch, raweńtuch, wańtuch*³³. Praca nad SWO trwała ponad 30 lat, a więc do końca życia Karłowicza.

Celem słownika, powstałego jako efekt zainteresowań Karłowicza etymologią, leksykologią i leksykografią, jest omówienie pochodzenia wyrazów obcego pochodzenia o niejasnej genezie, najtrudniejszych do etymologizacji, takich, które „uległy tak znacznemu nieraz przekształceniu pierwotnych swych postaci, że odgadnienie ich dla najbieglejszego językoznawcy istną bywa zagadką” (ŻiPJK, s. 127). Słownik pierwotnie nosił tytuł *Słownik wyrazów cudzoziemskich w języku polskim używanych, ze szczególnym względem na ich słoworód*. Jego rękopis od A do Chrzęst Karłowicz przesłał na konkurs leksykograficzny im. Samuela Bogumiła Lindego w 1878 r. – opatrzony godłem i dewizą „Pracą do szczęścia”³⁴. Komisja przyznała tej pracy II nagrodę. I tomu *Słownika* z 1878 r. Karłowicz nie wydał jednak w opracowanej na konkurs wersji, ale go gruntownie przerobił.

W archiwum wileńskim znajduje się rękopis omawianego słownika – część A–C. Wydaje się, że jest to egzemplarz, który został w 1878 r. przesłany na konkurs S. B. Lindego. Świadczą o tym notatki na karcie tytułowej (zob. skan strony

³¹ „Kurier Warszawski” 1887, nr 299.

³² „Kurier Warszawski” 1888, nr 28.

³³ „Prace Filologiczne” 1888, t. 2, s. 585–587.

³⁴ H. Horodyska, *Dzieje konkursu leksykograficznego im. Samuela Bogumiła Lindego (1876–1922)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.

tytułowej – rys. 1). Oprócz godła i dewizy „Pracą do szczęścia” w prawym rogu jest notatka: „Do odcinka przyklepiona była koperta”, a na dole napis: „Podano dnia 28 Grudnia 1878”, niżej: „L 197”. Pod tytułem w nawiasie kwadratowym ręką Karłowicza został dopisany drugi tytuł: *Słownik etymol. wyrazów trudniejszego v. mniej jasnego słoworodu / pochodzenia, używanych w j. pol.* Jak widać, jest to zapis jeszcze wariantywny, ostatecznie Karłowicz zatytułował go następująco: *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*. Dla zorientowania się w skali zmian wprowadzonych po 1878 r. do słownika porównano wybrane hasła z rękopisu wileńskiego i z tomu opublikowanego.

Różnice między rękopisem z 1878 r. a drukiem z 1894 r. są znaczne i dotyczą zarówno liczby i doboru haseł, jak i ich zawartości oraz zakresu i sposobu ich opracowania. I tak przykładowo – w części A-Bróny w rękopisie występuje pięćset trzydzieści sześć haseł, a w wersji opublikowanej aż dziewięćset dziewięćdziesiąt sześć haseł. Haseł nowych jest stosunkowo mało (por. np. *ampułka*), gdyż ogólna liczba haseł wzrosła na skutek dużej liczby haseł odesłanych, których autor wprowadził aż czterokrotnie więcej niż w rękopisie, tj. czterysta pięćdziesiąt osiem haseł w druku przy jedynie dziewięćdziesięciu trzech w rękopisie³⁵. Dużo zmian wprowadził Karłowicz w sposobie, zakresie i zawartości opracowania (np. w hasłach *ajer*, *alleluja*), dopisał nowe przykłady z kolejnych języków (np. odpowiedniki czeski i węgierski w hasle *alarm*), przytoczył nowe przykłady polskie, w tym często z polszczyzny kresowej (np. *łałownik*, *łałować* w hasle *alleluja*). Autor wykorzystał przy tym nowe wówczas publikacje z zakresu etymologii (po roku 1879).

Główne źródło materiału leksykalnego stanowił dla Karłowicza słownik Lindego, w mniejszym stopniu Słownik wileński oraz różnorodne lektury, które zostały wymienione w Spisie skrótów, w tym dawne zabytki oraz prace dotyczące gwar. Już sam tytuł sugeruje zakres materiału, mianowicie – nie wszystkie wyrazy zapożyczone, ale tylko te, które trudno niejednokrotnie zetymologizować, których pochodzenie nie zawsze jest pewne, a więc najczęściej wyrazy o niejasnej etymologii. Z przeglądu haseł na literę A i B wynika, że do druku autor dodał część wyrazów o etymologii pewnej, ale błędnie określone w słowniku Lindego, np. *ampułka*.

³⁵H. Karaś, *Z dziejów...*, s. 196–197.

Karłowicz korzystał zatem z różnorodnych źródeł, szukając materiałów do słownika, dlatego i leksyka obcego pochodzenia uwzględniona w SWO jest zróżnicowana. Sporą grupę stanowią wyrazy typowe dla ówczesnej polszczyzny ogólnej, używane do dziś, np. *admiral*, *altana*, *ambasada*, *barchan*, *bardysz* / *berdysz*, oraz te, które obecnie są już przestarzałe, albo w całości, albo w zakresie postaci formalnej, choć były typowe dla języka przełomu XIX i XX w., np. *androt* (dziś: *andrut*), *arenda* 'dzierzawa', *austerja* 'zajazd', *baszybuzuk* 'ochotnik', *biszkokt*, czasami *biszkopt*, *brokoli* / *brokuli* / *brokuły* 'rodz. jarzyny'. Drugą i zarazem największą grupę wyrazów umieszczonych w słowniku tworzą dialektyzmy i regionalizmy, oznaczane specjalnym symbolem ⁹ lub rzadziej kwalifikatorem gw., np. *obzejda* 'plewnik', *zajdy* 'tyły, uboczne', *gańdziara* 'nicpoń, leniuch', *ambor* 'u Huculów śpichrz, komora większa, rodz. lamusu', *armikul* 'oddział, korpus wojska. Ust. z Poznańskiego', *baciarcz*, *harasówka* 'tasiemka czerwona, którą wieśniacy krakowscy i podolscy opasują kapelusze, zawiązują koszule itd.', *bantka* (ustnie od Jastarni) 'młoda flądra', *bilmez* 'wyraz na Podolu używany, w znac. nic niewiedzący, nic nieumiejący', w tym regionalizmy z polszczyzny na Litwie, np. *ansja* 'ust. na Litwie w wyraz. „mieć, czuć do kogo ansję”', *bahun* 'rośl. bagno', *bajrak* 'sosna karłowata' „wyraz w Litwie używany', *bołtusznik* 'rodz. garbarza' [...] „bołtusznik musi być prowincjonalizmem Lit.” Tu zaliczyć należy także gwarowe i regionalne odpowiedniki fonetyczne czy morfologiczne wyrazów ogólnopolskich, np. ogp. *alkierz* i gw. *alcierz*, ogp. *aniol* i gw. *jamiol*, ogp. *apteka* i gw. *hapteka*, *japtyka*, *hapyka*, ogp. *areszt* i gw. *harest*, *heres*, *herest*, *hereśt*. Trzeci typ wyrazów hasłowych to słowa charakterystyczne dla gwar środowiskowych i zawodowych (słownictwo socjolektalne i profesjolektalne), np. *berbenica* 'rodzaj naczynia na bryndzę', *bererek* 'świderek', *braka* 'stelwaga, bark'. W słowniku znalazły się w także archaizmy leksykalne i nowe zapożyczenia, wyrazy potoczne i rzadkie, np. *anczosity* 'wyraz przestarzały, rodzaj pokarmu z mięsa solonego i wędzonego', *barycz* 'targowisko, bazar', *berdebuska* 'rodzaj strzelby', *bielucha* / *bieluga* 'ryba wyz', *belfer*, *belferka*, *bęcwał*, *bandzwoł* 'leniuch, ociężały', *allaputra* 'rodzaj ciasta'.

Szczególne znaczenie ma omawiany słownik dla badaczy polszczyzny na obszarach wschodnich, zwłaszcza dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Według Elżbiety Koniusz w SWO jest dwieście czterdzieści pięć etymologii regionalizmów zlokalizowanych ogólnie na Litwie³⁶, np. *ablaucha* 'futrzana czapka uszata, noszona przez lud na Litwie i Białorusi', *blindzia* 'rodzaj wierzby, na Polesiu', *majsza* 'worek z sieci na siano', *bucz* 'więcierz', *dyrsa* 'roślina kostrzewa',

³⁶E. Koniusz, *O Karłowiczowskim...*, s. 214.

hurba ‘kupa, dużo’, *inkrutowiny* ‘wnosiny, wprowadzanie się do nowego lokum i związana z tym uroczystość’, *kołosza* ‘nogawica u spodni’.

Szerszą charakterystykę *Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...* zawiera mój artykuł jemu wyłącznie poświęcony³⁷. Mimo iż jest to słownik pod wieloma względami nowatorski, nie odegrał on – jako dzieło nieukończone – większej roli w dziejach leksykografii polskiej, choć jego koncepcja do dziś zachowuje aktualność i jest jedyna w swoim rodzaju jako słownika etymologicznego zapożyczeń.

2.2 Jan Karłowicz jako dialektolog

Jan Karłowicz jako dialektolog był postrzegany głównie jako autor *Słownika gwar polskich*³⁸. Jednakże wkład Karłowicza do dialektologii polskiej jest niepomniernie większy, gdy uwzględni się – mało do tej pory podkreślaną i docenianą – jego działalność związaną z inicjowaniem i organizacją dialektologicznych badań terenowych. Zawsze podkreśla się jego inicjatywy w organizowaniu eksploracji etnograficznych, ale przecież nie można ujmować ich rozłącznie, w oderwaniu od badań gwaroznawczych. Dla Jana Karłowicza bowiem badania ludoznawcze, którym się z upodobaniem oddawał, które planował i organizował, obejmowały bowiem zarówno badania typowo etnograficzne, jak i dialektologiczne. Dobitnie świadczy o tym jego wypowiedź w pracy *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* (1871), broszurze, w której apelował o zbieranie *rzeczy ludowych*, tj. wszystkich materiałów związanych z językiem i kulturą ludu:

Wśród przypomnę, jakie nauki korzystają ze zbiorów rzeczy ludowych: językoznawstwo (filologia porównawcza), lingwistyka, mitologia (wiaroznawstwo) i ludoznawstwo (etnografia) czerpią bezpośrednio i żyją prawie wyłącznie ze źródła rzeczy ludowych [...]. Językoznawstwo, gałąź nauki nowa, owoc myśli XIX wieku dopiero [...] naucza, że żaden język nie może być gruntownie zbadany bez ścisłego poznania go w czasie i przestrzeni [...]. Koniecznie potrzebny jest nam jak najobszerniejszy słownik prowincjonalizmów (powiatowszczyzn)³⁹.

³⁷ H. Karaś, *Z dziejów...*

³⁸ Por. H. Perzowa, *Jan Karłowicz...*

³⁹ J. Karłowicz, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, w Drukarni S. Orgelbranda, Warszawa 1871, s. 4.

O tej jego działalności organizatorskiej świadczy bogata korespondencja, zachowana m.in. w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (także w archiwach polskich), która ukazuje jego współpracę przy zbieraniu *rzeczy ludowych* zarówno z ludźmi nauki, jak i amatorami – miłośnikami gwar, folkloru i szeroko rozumianej kultury ludowej. Większość z nich była współpracownikami redagowanego przez Karłowicza pisma etnograficznego „Wisła”, autorami tekstów poświęconych kulturze ludowej, a zarazem często także autorami słowniczków gwarowych określonych wsi bądź niewielkich regionów. Zawartość archiwum wileńskiego znakomicie zatem odzwierciedla jego pracę organizacyjną i zbieracką dotyczącą gwar nie tylko polskich, ale co istotne, także litewskich.

Liczba publikacji Karłowicza ściśle dialektologicznych nie jest duża. Niewątpliwie za najważniejsze dzieło dialektologiczne Jana Karłowicza należy uznać omówiony wyżej *Słownik gwar polskich*. Jan Karłowicz jest również autorem kilku niewielkich objętościowo publikacji dialektologicznych, które jednak nie odegrały większej roli w rozwoju polskiej dialektologii, takich jak *Gwara kaszubska* (1898), *O ile należałoby uwzględnić narzecza ludowe w gramatykach* (1894). Rzeczywiście nie ze względu na te prace ceni się Karłowicza jako dialektologa.

Celnie sformułował opinię o zasługach Jana Karłowicza dla rozwoju polskiej dialektologii Stefan Źeromski, który w *Snobizmie i postępie* podkreślił nie tylko opracowanie *Słownika gwar polskich*, ale przede wszystkim jego rolę jako animatora i organizatora badań dialektologicznych,

Nadzwyczajne zasługi dla gwaroznawstwa położył Jan Karłowicz. Nie tylko doprowadził do wydania „Słownika gwar polskich”, lecz umiał znaleźć i zachęcić cały szereg pracowników, którzy, dzięki jego inicjatywie i kierownictwu, poczęli gromadzić materiały i spisywać słowniki miejscowe. Za czasów Jana Karłowicza istniał formalny ruch umysłowy, widać było „prąd”, dążący w kierunku ludoznawstwa i gromadzenia gwar ludowych⁴⁰.

2.3 Jan Karłowicz jako etymolog

Kolejną dziedziną zainteresowań Jana Karłowicza była etymologia. Pochodzenie wyrazów, zwłaszcza niejasnych, zapożyczonych, trudnych do objaśnienia, pasjonowało uczonego. Efektem jego zainteresowań kontaktami językowymi polszczyzny z innymi językami, etymologią wyrazów obcego pochodzenia w polszczyźnie jest przede wszystkim *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim używanych*, omówiony wyżej.

⁴⁰ Cyt. za: H. Karaś, *Polska leksykografia...*, s. 92–93.

Jan Karłowicz był gruntownie wykształcony w zakresie etymologii. Wiedzę etymologiczną pogłębiał od czasu studiów w Niemczech. Studia te i liczne kontakty z lingwistami, zwłaszcza niemieckimi, słowiańskimi, sprawiły, że doskonale się orientował w ówczesnym stanie badań etymologicznych. O znakomitym rozeznaniu w literaturze przedmiotu świadczy podstawa metodologiczna jego *Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...* w tym też lista prac z zakresu leksykografii i etymologii wykorzystanych przez niego. Jest ona długa – sto dwadzieścia publikacji, w tym najwięcej prac niemieckojęzycznych. Łącznie Karłowicz uwzględnił ponad czterdzieści pozycji wydanych po 1878 r. (w rzeczywistości więcej ze względu na serie wydawnicze i czasopisma). Widać, że wybrał publikacje o dużej wartości naukowej, uznane dzieła etymologiczne i leksykograficzne jako podstawę metodologiczną opracowywanego przez siebie słownika, korzystając w sposób krytyczny z zawartych w nich propozycji i sugestii interpretacyjnych.

Jan Karłowicz znał dobrze publikacje obcojęzyczne, m.in. prace najwybitniejszego ówczesnego etymologa sławisty, Franza Miklosicha, nie tylko jego syntezę etymologiczną *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* (Wien 1886), ale i jego publikacje poświęcone zapożyczeniom w językach słowiańskich, turczyzmom, greczyzmom i latynizmom; niemieckojęzyczne słowniki etymologiczne języków romańskich, języka niemieckiego, angielskiego, greckiego i łacińskiego oraz innych języków indoeuropejskich (Friedrich Diez, August Fick, Friedrich Kluge, Edward Müller, Alois Vaníček), a także liczne prace sławistyczne słowiańskojęzyczne, np. *Cizí slova ve slovanských řečech* Antonína Matzenauera (Brno 1870), *Dialektologie moravská* Františka Bartoša (Brno 1886), *Turske reči u našem jeziku* A. Popoviča (Białogród 1884). Był też na bieżąco zorientowany w polskiej literaturze przedmiotu, z której uwzględnił wiele prac, wydanych po 1878 r., np. *Słownik synonimów polskich* Adama Stanisława Krasińskiego (1885), *Wyrazy niemieckie w języku polskim* Gabriela Korbuta (PF IV), *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych* Erazma Majewskiego (1889), *Słownik języka pomorskiego* Stefana Ramuła (1893), *Spis wyrazów podhalskich* Augusta Wrześniowskiego (1885), *Słownik wyrazów tyjących się budownictwa* Teofila Żebrowskiego (1883).

Wartość objaśnień etymologicznych Karłowicza, zawartych zarówno w słowniku, jak i w artykułach czy zachowanych jedynie w rękopisach, jest różna. Obok etymologii, które przetrzymały próbę czasu (por. np. *larum*), są także etymologie błędne czy nieprzekonujące. SWO Karłowicza został uwzględniony przez Franciszka Sławskiego w zestawie źródeł jego *Słownika etymologicznego języka polskiego* i przywoływany w wielu artykułach hasłowych. Do dziś aktualne

są liczne etymologie germanizmów, galicyzmów, italianizmów (potwierdza je słownik Aleksandra Brücknera, częściowo Franciszka Sławskiego), część etymologii orientalizmów, o czym przekonują ostatnio opublikowane wyniki badań Stanisława Stachowskiego⁴¹.

Inna jego praca dotycząca tzw. etymologii ludowej (inaczej: etymologii naiwnej, reinterpretacji etymologicznej) to *Słownik ludowy*, opublikowany w 1878 r. Z deklaracji Karłowicza wynika, że zaplanował on opracowanie i wydanie znacznie obszerniejszej pracy niż opublikowana, którą traktował właściwie jako streszczenie (por. „przygotowałem obszerną o tym pracę, która wkrótce się gdzie indziej ukaże; tymczasem dziełę się z czytelnikiem dostępnym jej streszczeniem”⁴²). Ta zapowiadana przez autora obszerna praca, w której planował zanalizować ok. tysiąca przykładów etymologii ludowej nigdy się nie ukazała, pozostało tylko to, co nazwał „streszczeniem” – pięćdziesięciostronicowa rozprawa opublikowana w 1878 r. Stanowi ona cenną pozycję w jego dorobku, w której na podstawie zebranych licznych przykładów etymologii ludowej, głównie z języka polskiego, omówił genezę i mechanizm omawianych zjawisk, a także dokonał ich klasyfikacji.

Opierał się w niej Jan Karłowicz na pracach uczonych niemieckich: Ernsta Förstermanna i Karla Gustafa Andresena⁴³. Stwierdzał, że etymologia ludowa dotyczy zarówno nazw pospolitych, jak i własnych; wyrazów rodzimych i często zapożyczonych. Interesująca jest dokonana przez niego klasyfikacja zjawisk etymologii ludowej, które dzieli na dwa typy: arraydakcję („podprowadzenie” danego wyrazu pod rdzeń rodzimy bez względu na znaczenie, oparte wyłącznie na przypadkowym podobieństwie brzmieniowym) i adideację („podprowadzenie” danego wyrazu pod rdzeń rodzimy pozostający z nim w jakiejś relacji semantycznej). Witold Cienkowski, który zajął się powyższą problematyką, wysoko ocenił rozprawę Karłowicza, podkreślając, iż jako pierwszy zaproponował on naukową klasyfikację zjawisk tzw. etymologii ludowej. Stanowi ona najbardziej oryginalny wkład Karłowicza do badań nad etymologią ludową. Stała się też punktem wyjścia i podstawą kolejnych, doskonalszych klasyfikacji dokonywanych przez uczonych tej miary co np. Mikołaj Kruszewski czy Jan Baudouin de Courtenay⁴⁴. W zakresie badań nad etymologią ludową Karłowicz był niewątpliwie pionierem i ta jego prekursorska rola została dostrzeżona przez późniejszych badaczy.

⁴¹ S. Stachowski, *Słownik historyczny turczyzmów w języku polskim*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007.

⁴² J. Karłowicz, *Słownik rodowy*, drukiem Wł. Anczyca i Spółki, Kraków 1878, s. 368.

⁴³ W. Cienkowski, *Z metodologii badań etymologicznych Jana Karłowicza*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 437.

⁴⁴ Tamże, s. 442.

2.4 Jan Karłowicz jako onomasta

Jan Karłowicz jest uznawany za jednego z pierwszych polskich onomastów, zajmujących się etymologią polskich nazw własnych. Jego dokonania w tym zakresie są raczej słabo rozpoznane.

Kilka publikacji autor poświęcił nazwie *Polska*, *Polak* oraz nazwom plemion i ziem dawnej Polski. W pierwszym studium *O imieniu Polaków i Polski* nazwę Polski słusznie wiąże z wyrazem *pole*. Przedstawia nazwy Polski i Polaków w kronikach, ich etymologię podawaną w kronikach polskich i obcych, poczynając od wieku XIII. Omawia również nowsze etymologie, m.in. Dobrowskiego, Szafarzyka, Nehringa, Perwolfa, Jagicia. Prezentuje także nazwy Polaków i Polski występujące w innych językach, w gwarach polskich, w przysłowiach itp. Również druga rozprawa Karłowicza *Imiona niektórych plemion i ziem dawnej Polski* (1882) jest pierwszą naukową próbą objaśnienia pochodzenia stu kilkudziesięciu nazw etnicznych i nazw geograficznych, nie tylko z obszaru Polski etnicznej, ale z terenu całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stąd omówienie nazw typu *Inflanty*, *Jadźwingowie*, *Jaćwież*, *Dzuki*, *Gironajcze*, *Gogi* (z Litwy), *Huculi*, *Karami*, *Kurlandia*, *Ormianie*, *Perekopcy*, *Pobereże*, *Prusy*, *Ruś*, *Sicz*, *Zaporozże*, *Żmudź*. Wiele z etymologii polskich nazw etnicznych do dziś zachowuje aktualność, np. wyjaśnienie nazwy *Kabatkowie*, którą Karłowicz wywodzi od ubioru, por. „Być może, że nazwę dostali od charakterystycznego ubioru kabatu”⁴⁵.

Dwie kolejne rozprawy *O imionach własnych polskich miejsc i ludzi* (1885) i *Imiona własne polskich miejsc i ludzi od zatrudnień* (1886) dotyczą polskich nazw miejscowych i osobowych. W pierwszej z nich Karłowicz podkreśla znaczenie i interdyscyplinarność badań onomastycznych, pisząc następująco:

badanie ich [tj. nazw własnych – H.K.], tak jak zabytków i gwar, wielce korzystnem być musi dla językoznawstwa, oraz dla starożytności prawnych, geografii itd.; po wtóre, że odwrotnie, dla należytego poznania imion własnych niezbędnem jest światło językoznawstwa porównawczego, tem bardziej, że skutkiem ich wyosobnienia się od reszty słowozbioru, dochodzenie ich rodowodu wielce się utrudniło⁴⁶.

W pracy omawia szereg nazwisk i nazw miejscowych pochodnych od imion, np. od imienia *Bolesław* i jego deminutywów *Bolko* i *Bolech* pochodzi trzydzieści sześć nazw własnych: miejscowych (m.in. *Bolesław*, *-wia*; *Bolesławów*, *Bolesławczyk*,

⁴⁵ J. Karłowicz, *Imiona niektórych plemion i ziem dawnej Polski*, druk K. Kowalewskiego, Warszawa 1882, s. 15.

⁴⁶ J. Karłowicz, *O imionach własnych polskich miejsc i ludzi*, druk E. Skińskiego, Warszawa 1885, s. 2.

Bolesławice, Bolesławiec, Bolesławowo; Bolków, Bolkowice, Bulkowo, Bulkowskie; Bolechów, Bolechowice, Bolechówka, Bolechowo, Boleszyn; Bolino, Bolin, Bilewice, Bolesz, Bolów, Bolęcin) i osobowych – nazwisk (np. *Bolesławski; Bolkowski, Bolecki; Bolesz; Boleski, Bolski, Boliński*). Większość tych omówień do dziś zachowuje swoją wartość, gdyż Karłowicz trafnie wskazał na nazwy własne pochodne od wybranych imion, a trzeba zaznaczyć, że część z nich uległa różnorodnym przekształceniom fonetycznym, co utrudnia niekiedy określenie ich genezy.

Jego pozostałe prace onomastyczne to w większości krótkie artykułiki poświęcone jednej nazwie własnej: miejscowej lub rzecznej (np. nazwie *Warszawa, Oblągórek, Wisła*) czy osobowej (np. nazwisku *Rostafiński*).

O tym, że Jan Karłowicz zbierał materiały onomastyczne bardzo obszerne, z których tylko część niewielką wyzyskał, świadczą archiwalia wileńskie. Znajdują się tam m.in. spisy nazwisk i nazw miejscowych z Wielkopolski przesłane Karłowiczowi przez Oskara Kolberga. Także w listach znajdziemy wzmianki o zainteresowaniach onomastycznych Karłowicza. Przykładowo, Stanisław Drzażdżyński z Głubczyc (ówczesne Prusy) w liście z dnia 9 VI 1896 r. dziękuje Janowi Karłowiczowi za pochlebną opinię o jego rozprawie napisanej po niemiecku *O słowiańskich nazwach miejscowych powiatu głubczyckiego* i za „gotowość pomieszczenia jej w piśmie swem w polskiej przeróbce”⁴⁷, a listem z dnia 2 X 1902 r. informuje go o przesłaniu rozprawy *O słowiańskich nazwach miejscowych powiatu Raciborskiego* z pytaniem, czy by nie zamieścił jej „polskiej przeróbki” w „Wiśle”⁴⁸.

Materiały onomastyczne Jana Karłowicza w większości nie zostały wydane drukiem. Warto by zbadać je dokładniej, gdyż ich wartość z biegiem czasu wzrasta, zwłaszcza spisów nazwisk dokładnie lokalizowanych i chronologicznie ściśle określonych. Na podstawie jego publikacji oraz zachowanych archiwaliów można śmiało określić Jana Karłowicza jako jednego z pierwszych polskich onomastów, rozumiejącego wartość i wagę badań onomastycznych, pierwszego, który trafnie, naukowo objaśnił etymologię wielu polskich nazw miejscowych i osobowych.

2.5 Dokonania Jana Karłowicza w zakresie kultury języka i edytorstwa

W swojej działalności naukowej Jan Karłowicz sporo miejsca poświęcił również zagadnieniom kultury języka polskiego. Żywe były wówczas zwłaszcza spory o ortografię, w których brał on udział. W swoich publikacjach wyłożył

⁴⁷ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Jano Karlovičiaus fondas. Dalej: F1135-10-: F1135-10-95-214.

⁴⁸ F1135-10-95-216.

swój pogląd na sporne i nieustalone kwestie pisowni polskiej. Początkowo stał na stanowisku zachowania dotychczasowej pisowni, ale w późniejszych pracach zmienił w wielu punktach ten pogląd. W artykule *Jeszcze raz w sprawie pisowni polskiej* omówił takie istotne wówczas zagadnienia, jak: problem kreskowania *é*, pisownię zakończenia bezokoliczników typu *móc, biec*, podwajanie spółgłosek w wyrazach obcych typu *kurier*, pisownię zapożyczeń typu *Azja, teologia*, pisownię przymiotników typu *męski, francuski, niski, bliski*. Karłowicz był zwolennikiem pisowni opartej na podstawach naukowych. Uważał, że należy usunąć kreskowanie *é*, nie podwajać spółgłosek w zapożyczeniach, a więc pisać *kurjer*, a nie *kurrjer*, pisać *-ja* w rzeczownikach pochodzenia obcego typu *Azja, kwestja*, pisać zgodnie z zasadą fonetyczną *męski, francuski*, lecz *nizki, blizki* oraz *módz, biedz* (zgodnie z zasadą etymologiczną). W zakończeniu tego artykułu Karłowicz wezwał polskich językoznawców do aktywnego udziału w dyskusji na temat pisowni polskiej oraz zaapelował do Akademii Krakowskiej o wydawanie czasopisma językoznawczego.

W artykułach *Pisownia polska i Akademia Krakowska* zamieszczonych w „Prawdzie” w 1885 r. i „Przeglądzie Literackim” (dodatek do „Kraju”) w 1889 r. autor skrytykował decyzję dotyczącą składu powołanej przez Akademię komisji do ustalenia zasad pisowni polskiej. Zdaniem Karłowicza, komisja ta w 1884 r. złożona z dziewięciu członków, z których tylko dwóch było językoznawcami, nie miała wystarczających kompetencji, by zająć się analizą trudnych zagadnień wymagających profesjonalnej wiedzy lingwistycznej. Przypomniał też, że uchwały Komisji Akademii Krakowskiej z 1884 r. nigdy nie zostały ogłoszone jako obowiązujące. Podobnie komisja do rozstrzygnięcia spraw pisowni powołana w 1889 r. również składała się głównie z niejęzykoznawców. Karłowicz apeluje więc do Akademii Krakowskiej, by powołała do tak odpowiedzialnego zadania najwybitniejszych polskich językoznawców.

Jak już wyżej podkreślono, Karłowicz współpracował również przy opracowywaniu zasad ortografii z innymi językoznawcami, a efektem tej współpracy są dwie obszerne rozprawy. W pierwszej z nich *Referat wyjaśniający wątpliwe wypadki pisowni polskiej* jako cel główny publikacji wymienia uproszczenie zasad pisowni „na gruncie naukowo-uitylitarnym” (ŻiPJK, s. 156), zwłaszcza usunięcie *e* pochylonego, kwestie pisowni wyrazów obcych typu *Azja*, przyimków *bez, roz*, przyrostków *-stwo, -ski*, niepodwajanie spółgłosek w wyrazach obcych itp. Druga praca zespołowa z 1894 r. *Sprawa przyjęcia jednolitej pisowni proponowanej przez Akademię Umiejętności w Krakowie* zawiera krytyczną analizę prawideł pisowni

polskiej uchwalonych przez komisję powołaną przez Akademię Krakowską i zasad, na których zostały oparte. Karłowicz apelował także do Akademii, by ponownie rozpatrzyła uchwały i powierzyła to zadanie językoznawcom.

Oprócz prac poświęconych kwestiom ortograficznym Karłowicz publikował także rodzaj porad językowych, krótkie sprostowania wyrażen błędnych, częstych w mowie potocznej czy w języku prasy pt. *Uwagi językowe* w czasopiśmie „Świat”⁴⁹. Podobną rubrykę *Błędy językowe* prowadził w tygodniku „Głos” w latach 1895–1899, w której zamieszczał sprostowania różnych wyrażen błędnych (łącznie dwieście siedem takich objaśnień). Poruszał też zagadnienia poprawności języka publicystyki⁵⁰.

Jan Karłowicz zajmował się również regionalizmami w aspekcie poprawnościowym. Wymienić tu należy dwie jego prace: *Uwagi językowe. Galicjanizmy* opublikowaną w czasopiśmie „Świat” i – przede wszystkim – najbardziej znaną jego pracę poprawnościową, czyli *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan...*, opracowany ok. 1882 r. Galicjanizmy, czyli regionalizmy charakterystyczne dla Galicji, autor zebrał z prasy i – w mniejszym stopniu – z literatury pięknej. Przytacza ich kilkadziesiąt, w tym regionalizmy składniowe (np. *cieszyć się na co* jako konstrukcja kalkowana z niemieckiego), leksykalne i semantyczne (np. *gratulować* ‘winszować, składać życzenia’). Zdaniem Karłowicza, regionalizmy są interesujące ze względów teoretycznych, ale z uwagi na czystość języka literackiego powinny być z niego usuwane.

Druga obszerna praca z zakresu poradnictwa językowego poświęcona regionalizmom północnokresowym to *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan...* powstały w latach osiemdziesiątych XIX w., ale wówczas nieopublikowany. Został on odnaleziony przez Annę Kaupuż w archiwum wileńskim i przygotowany do druku przez Elżbietę Smułkową w II tomie „Studiów nad polszczyzną kresową” (1984). Wstępnie został zaprezentowany przez Annę Kaupuż i Elżbietę Smułkową (1984), a następnie gruntownie przebadany przez Zofię Sawaniewską-Mochową, która poświęciła mu monografię *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo* (1990). *Podręcznik czystej polszczyzny...* to cenne świadectwo polszczyzny północnokresowej II połowy XIX w. w jej wariantcie potocznym.

Dorobek historycznojęzykowy Jana Karłowicza – w porównaniu z leksykografią, dialektologią czy onomastyką i etymologią – jest niewielki. Dotyczy zwłaszcza

⁴⁹ „Świat” 1901, nr 41, s. 1105; „Świat” 1901, nr 42, s. 1138; „Świat” 1901, nr 43, s. 1163.

⁵⁰ Por. *Sprawa czystości języka w publicystyce*, „Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich” 1984, t. 1, s. 11.

edycji dzieł dawnych. Wspomnieć tu warto m.in. o przygotowanym przez niego: *Lacińsko-polskim słowniczku z zabytku przemyskiego*⁵¹, spisie nazw kilkuset roślin z „Copiarum diplomaticum premslaeum” (XV/XVI w.) – wiernym odpisie słowniczka oryginalnego i „Słowniczka polskiego, ułożonego z poprzedzającego i porównanego z innemi”. Karłowicz brał też udział w edycji dzieł Jana Kochanowskiego, opracował poemat *Jana Kochanowskiego Pamiątka ... Janowi Babtyście hr. na Tęczynie, Belskiemu wojewodzie etc.* Jako pierwszy zgłosił postulat opracowania słownika języka najwybitniejszego poety renesansowego. W *Liście otwartym do szanownych członków Komitetu Redakcyjnego dzieł Jana Kochanowskiego* opublikowanym w czasopiśmie „Prawda”⁵² Karłowicz radzi bowiem opracowanie słownika do pism Jana Kochanowskiego. Postulat ten nie doczekał się realizacji za jego życia, dopiero współcześnie tego typu słownik jest opracowywany.

3. Jan Karłowicz jako badacz języka litewskiego, języków słowiańskich i innych języków indoeuropejskich

Jan Karłowicz zasłużył się dla lituanistyki jako językoznawca, folklorysta i etnograf, organizator badań nad folklorem litewskim i litewską kulturą ludową. Lituanistyczny dorobek Jana Karłowicza jest najslabiej zbadany, choć ostatnio coraz częściej podkreśla się jego zasługi dla lituanistyki, zwłaszcza od czasu obchodów sto dziesiątej rocznicy jego urodzin, które na Litwie miały uroczysty charakter, podczas gdy w Polsce przeszła bez echa. Jego rolę jako miłośnika folkloru i języka litewskiego przedstawiła skrótowo Zofia Sawaniewska-Mochowa⁵³, a ostatnio jego zasługi dla lituanistyki syntetycznie ujęła Krystyna Rutkowska⁵⁴. Wcześniej jedynie drobne wzmianki o Karłowiczu jako badaczu lituanistycznym zamieścił Algirdas Sabaliauskas⁵⁵ w opisie historii badań lituanistycznych, a Kazys Grigas⁵⁶ wspominał o napotkanych w archiwum materiałach lituanistycznych Karłowicza.

Z zakresu językoznawstwa lituanistycznego Karłowicz jest przede wszystkim autorem pracy *O języku litewskim* – jednej z ważnych pierwszych publikacji

⁵¹ „Prace Filologiczne” 1888, t. 2, s. 143–174.

⁵² „Prawda” 1881, nr 50, s. 599.

⁵³ Z. Sawaniewska-Mochowa, *Polscy miłośnicy języka i folkloru litewskiego w XIX wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 2003, z. 27, s. 73–95.

⁵⁴ K. Rutkowska, *Zasługi Jana Karłowicza dla języka i folkloru litewskiego*, „Poradnik Językowy” 2012, z. 5, s. 21–29.

⁵⁵ A. Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos tyrinėjimų istorija iki 1940 m.*, Vilnius 1979, s. 139–140.

⁵⁶ K. Grigas, *Lituanistinė medžiaga J. Karlovičiaus rankraštiniame palikime*. – *Literatūra ir kalba*, t. 3, Vilnius 1958, s. 595–600.

poświęconych temu językowi oraz kilku prac onomastycznych poświęconych toponimii i antroponimii litewskiej.

Rozprawa *O języku litewskim* wydana w 1875 r. w Krakowie, licząca dwieście czterdzieści dwie strony, została wysoko oceniona przez J. Baudouina de Courtenay jako jedyny podręcznik tego języka i dzieło, które nie ma dotąd sobie równych (por. *ŻiPJK*, s. 191–192). Praca ta składa się z kilku części – na początku autor opisuje, co o języku litewskim sądzili i pisali uczeni polscy, m.in. Bohusz, Narbutt, Jucewicz, Kraszewski, Akielewicz i uczeni obcy, głównie niemieccy – Szafarzyk, Bopp, Grimm, Schleicher. Następnie omawia kwestię pokrewieństwa języka litewskiego z innymi językami, charakteryzuje dialekty litewskie, zamieszcza opis gramatyki języka litewskiego (fonetyki, morfologii i składni) i analizę nazw własnych oraz próbki języka litewskiego. Zdaniem Jana Baudouina de Courtenay, większość rozdziałów oparta jest na samodzielnych badaniach Karłowicza (*ŻiPJK*, s. 191–192). Jan Karłowicz miał zresztą ambitne plany dotyczące badań nad językiem litewskim, a mianowicie widział potrzebę opracowania słownika litewsko-polskiego, wypisów litewskich, zawierających próbki mowy litewskiej (np. *Donelaitisa*, przysłowia, kazania, przekłady Biblii); gramatyki litewskiej z uwzględnieniem materiałów gwarowych, wydania krytycznego zabytków języka litewskiego, m.in. kazań ks. Szyrwida, Daukszy, Biblii⁵⁷.

Spośród innych prac dotyczących języka litewskiego wymienić należy rozprawę *Czterysta kilkadziesiąt nazwisk miejscowości litewskich*, wydrukowaną w „Pamiętniku Fizjograficznym” w 1883 roku⁵⁸, jedną z pierwszych rozpraw poświęconych litewskim nazwom miejscowym. Stąd też Karłowicza określa się jako nestora litewskiej onomastyki⁵⁹. Oceniając powyższą rozprawę Kryński podkreślił jej naukowy charakter, iż zawiera „objaśnienie nazwisk litewskich metodą naukową wykonane” (*ŻiPJK*, s. 135). W niewielkim artykule *Kilka słów o nazwiskach litewskich*⁶⁰. Karłowicz wyjaśnia pochodzenie kilkunastu nazwisk litewskich. Litewskie nazwy własne gromadził nie tylko samodzielnie, wykorzystując źródła bardzo różnorodne, ale też współpracował w tym zakresie z różnymi badaczami, np. z Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem, który dostarczał mu materiałów do badań nad onomastyką litewską i służył pomocą w objaśnianiu różnorodnych słów litewskich.

⁵⁷J. Karłowicz, *O języku litewskim*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, t. 2, Kraków 1875, s. 328–329.

⁵⁸J. Karłowicz, *Czterysta kilkadziesiąt nazwisk miejscowości litewskich*, „Pamiętnik Fizjograficzny” 1883, t. 3, s. 500–511.

⁵⁹D. Mikulėnienė, *Zasługi Jana Karłowicza dla onomastyki litewskiej*, w: *Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przelomu XIX i XX w.*, www.4003.vu.lt [dostęp: 2014].

⁶⁰J. Karłowicz, *Kilka słów o nazwiskach litewskich*, „Prace Filologiczne” 1887, t. 2, s. 587–589.

Zasługi Jana Karłowicza dla onomastyki litewskiej na podstawie materiałów źródłowych zachowanych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym omówiła ostatnio Danguolė Mikulėnienė. Podkreśla ona, że Karłowicz „wykazał się jako spostrzegawczy badacz materiałów dotyczących nazw osobowych, potrafiący zastosować wiedzę z zakresu różnych języków bałtyckich i słowiańskich”⁶¹. Stwierdza, że zbiory litewskich nazw własnych Karłowicza są bogate i w dużej części niewykorzystane ani przez samego autora, ani przez późniejszych badaczy, a ich wartość – zwłaszcza dla celów porównawczych – z biegiem czasu wzrasta, gdyż niektóre nazwy są niezwykle rzadkie.

Warto też wspomnieć o pracach slawistycznych Jana Karłowicza, rzadko obecnie przywoływanych⁶², zwłaszcza o artykule o języku białoruskim, zamieszczonym we wstępie do *Podań białoruskich* opublikowanych w 1889 r. we Lwowie, zebranych przez Władysława Weryhę⁶³, zawierającym próbę określenia wzajemnego stosunku języków wschodniosłowiańskich, czy o pracach o języku czeskim. We wspomnieniu o Karłowiczu prof. Čenek Zibrst podkreślał związki, jakie łączyły go z czeskim środowiskiem naukowym, pisząc:

Dopytywał i troszczył się o nas, Czechów, o czeskie umiłowania naukowe, piśmiennictwo czeskie. [...] poszukiwał czeskich przyczynków do badań porównawczych (ŽIPJK, s. 58).

Z innych prac językoznawczych warto wspomnieć także o niewielkiej publikacji poświęconej językowi albańskiemu (*Albański język i piśmiennictwo*), zamieszczonej w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej*, oraz o zarysie językoznawstwa ogólnego, opublikowanym w *Poradniku dla samouków (cz. 2)* w 1899 r.

4. Podsumowanie

Ogólnie należy stwierdzić, że osiągnięcia Jana Karłowicza w zakresie językoznawstwa są wielostronne i nawet pobieżna analiza pokazała znaczenie jego dorobku i jego działalności naukowej.

Najbardziej znaczące są dokonania badacza dotyczące leksykografii. Jako leksykograf zdobył on trwale miejsce w dziejach polskiego językoznawstwa. Jest on wciąż przypomniany przede wszystkim jako pomysłodawca, inicjator i organizator prac leksykograficznych oraz współautor Słownika warszawskiego

⁶¹ D. Mikulėnienė, *Zasługi ...*

⁶² H. Kurkowska, *Jan Karłowicz ...*, s. 158.

⁶³ S. Szober, *Jan Karłowicz...*, s. 548.

– największego zbioru leksyki polskiej. Mniej znany jest jako teoretyk leksykografii, ale analiza *Przyczynków do wielkiego projektu słownika polskiego* pokazała, że jego poglądy teoretycznoleksykograficzne były bardzo nowoczesne. *Przyczynki...* (1876) to w polskim językoznawstwie pierwsza w dziedzinie leksykografii tak obszerna praca o charakterze metodologicznym, ujmująca całość zagadnień dotyczących makro- i mikrostruktury słownika. Podkreślić należy rzetelność ujęcia, drobiazgowość opisu, naukowy rozmach i innowacyjność badawczą, której główne założenia do dziś nie utraciły aktualności. Oczywiście wynika to m.in. z jego doskonałej orientacji w ówczesnych nurtach i pracach lingwistycznych, zwłaszcza niemieckojęzycznych, ale świadczy również o umiejętności budowania nowoczesnych i spójnych koncepcji leksykograficznych.

Należy także podkreślić, że jego pozostałe prace słownikarskie ściśle łączyły się z innymi jego zainteresowaniami, tj. z dialektologią i etymologią. Owocem tych zainteresowań i długotrwałych prac leksykograficznych są dwa słowniki autorskie: sześciotomowy *Słownik gwar polskich* i nieukończony *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim używanych*. Oba te słowniki reprezentują wysoki poziom metodologiczny i do dziś są źródłem wykorzystywanym do badań leksyki dialektalnej i słownictwa zapożyczonego. *Słownik gwar polskich* to pierwszy i w zasadzie do dziś jedyny słownik ogólnogwarowy polszczyzny, pierwszy tego typu też w Słowiańszczyźnie. Z kolei *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...* to pionierski na gruncie polskim słownik wyrazów obcych i jednocześnie swoisty słownik etymologiczny, w którym Karłowicz znakomicie wykorzystał ówczesną wiedzę z zakresu etymologii. Jest on słabo zbadany, a zatem warto by przeprowadzić szczegółową jego analizę, która by wyraziście pokazała znaczenie badań etymologicznych Jana Karłowicza.

Na podkreślenie zasługuje też wkład Karłowicza do badań nad etymologią ludową. To on jest właśnie autorem pierwszej pracy naukowej w polskiej i nie tylko polskiej lingwistyce poświęconej temu zagadnieniu. Jego *Słownik ludowy* to cenna pozycja, w której zanalizował liczne przykłady etymologii ludowej, głównie z języka polskiego, przedstawił genezę i mechanizm omawianych zjawisk i zaproponował ich klasyfikację. Ta klasyfikacja jest najważniejszym i najbardziej oryginalnym wkładem uczonego w badania nad etymologią ludową.

Okazuje się zatem, że zarówno w zakresie dialektologii, jak i etymologii najbardziej trwale i najcenniejsze okazały się jego prace słownikarskie, a zatem można Jana Karłowicza określić przede wszystkim jako leksykografa, zasłużonego dla różnych dyscyplin językoznawstwa, zwłaszcza polonistycznego, ale także lituanistycznego, jako autor znakomitej na owe czasy rozprawy *O języku*

litewskim i kilku przyczynków do onomastyki litewskiej, oraz w pewnym stopniu – sławistycznego. Najslabiej znany jest dorobek onomastyczny autora, który wart jest dokładniejszej analizy i nowego ujęcia zasług badacza dla rozwoju tej dyscypliny naukowej.

Bibliografia (wybór)

- Brückner A.**, *Prace słownikowe*, w: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*, książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa 1904, s. 165–176.
- Cienkowski W.**, *Z metodologii badań etymologicznych Jana Karłowicza*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 437–442.
- Dobrzycki S.**, *Zdobycze językoznawstwa polskiego*, „Poradnik Językowy” 1904, s. 50–52.
- Grigas K.**, *Lituanistinė medžiaga J. Karlovičiaus rankraštiniame palikime. – Literatūra ir kalba*, t. 3, Vilnius 1958, s. 595–600.
- F1135-10-: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Jano Karlovičiaus fondas.
- Horodyska H.**, *Dzieje konkursu leksykograficznego im. Samuela Bogumiła Lindego (1876–1922)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Karaś H.**, *Polska leksykografia gwarowa*, nakł. Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
- Karaś H.**, *O potrzebie badań nad życiem naukowym przełomu XIX i XX wieku. Jan Karłowicz jako animator ówczesnego „ruchu umysłowego”*, „Poradnik Językowy” 2012, z. 5, s. 6–20.
- Karaś H.**, *Jano Karlovičiaus indėlis į dialektologijos tyrinėjimus. Lenkų tarmių žodynas – lūžio žodynas*, „Acta Linguistica Lithuanica” 2012, t. 67, s. 78–100.
- Karaś H.**, *Z dziejów „Słownika wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...” Jana Karłowicza. Rękopis a druk*, „Prace Filologiczne” 2014, t. 65, s. 187–204.
- Karaś M.**, *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski” 1961, r. 41, z. 5, s. 355–369.
- Kaupuž A.**, Smułkowa E., *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową” 1984, t. 3, s. 82–90.
- Klemensiewicz Z.**, *Historia języka polskiego*, PWN, Warszawa 1974.
- Koniusz E.**, *Polshczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2001.
- Koniusz E.**, *Jan Karłowicz jako językoznawca, etnograf i folklorysta – w setną rocznicę śmierci (1836–1903)*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” 2005, t. 18, s. 7–17.

- Koniusz E.**, *O Karłowiczowskim „Słowniku wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim” i niektórych etymologiach w nim zawartych*, „Studia Turcologia Cracoviensia”, t. 10: *Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Stanisławowi Stachowskiemu*, Kraków 2005, s. 209–216.
- Kryński A. A.**, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, w: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*, książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa 1904, s. 120–164.
- Kurkowska H.**, *Jan Karłowicz (1836–1903)*, w: *Z dziejów polonistyki warszawskiej*, PWN, Warszawa 1964, s. 155–161.
- Łoś J.**, *Znaczenie „Słownika gwar polskich”*, w: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*, książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa 1904, s. 176–180.
- Majdak M.**, *Słownik warszawski. Koncepcja – realizacja – recepcja*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Majewski E.**, *Jan Karłowicz. Zarys życia*, w: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa 1904, s. 1–30.
- Mikuléniené D.**, *Zasługi Jana Karłowicza dla onomastyki litewskiej*, w: *Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX w.*, www.4003.vu.lt [dostęp: 2014].
- Nitsch K.**, *Recenzja Słownika gwar polskich J. Karłowicza*, „Rocznik Sławistyczny” 1911, t. 4, s. 199–243; przedruk w tegoż: *Wybór pism polonistycznych*, t. 4. *Pisma dialektologiczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1958, s. 195–225.
- Okoniowa J.**, *Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci*, „Język Polski” 2003, r. 83, z. 4–5, s. 246–250.
- Okoniowa J.**, *Jan Karłowicz – uczonego okresu przełomu*, „LingVaria” 2012, r. 7 (13), s. 141–150.
- Okoniowa J.**, „Słownik gwar polskich” Jana Karłowicza. *Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania**, „Prace Filologiczne” 2013, t. 64, s. 245–258.
- Pankowski Cz.**, *Jan Karłowicz jako organizator prac leksykograficznych i współtwórca Słownika warszawskiego*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 410–425.
- Perzowa H.**, *Jan Karłowicz jako dialektolog*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 426–436.
- Piotrowski T.**, *Słowniki języka polskiego*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001, s. 601–618.
- Popowska-Taborska H.**, *Obecny stan prac nad „Słownikiem gwar polskich”*, „Studia Dialektologiczne” 2003, t. 3, s. 21–22.

- Rutkowska K.**, *Zasługi Jana Karłowicza dla języka i folkloru litewskiego*, „Poradnik Językowy” 2012, z. 5, s. 21–29.
- Sabaliauskas A.**, *Lietuvių kalbos tyrinėjimų istorija iki 1940 m.*, Vilnius 1979, s. 139–140.
- Sawaniewska-Mochowa Z.**, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1990.
- Sawaniewska-Mochowa Z.**, *Polscy miłośnicy języka i folkloru litewskiego w XIX wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 2003, z. 27, s. 73–95.
- Sokólska U.**, „Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego” Jana Karłowicza jako źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX wieku, „Prace Filologiczne” 2013, t. 64, s. 351–366.
- Szober S.**, *Jan Karłowicz*, „Prace Filologiczne” 1928, t. 13, s. 546–557.
- Szymczak M.**, *Jan Karłowicz w 75 rocznicę śmierci (28.V.1936–14.VI.1903)*, „Poradnik Językowy” 1979, z. 9, s. 409.
- Urbańczyk S.**, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1993.

Skróty:

ŻiPJK: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*, książka zbiorowa wydana nakładem i staraniem „Wisły”, Warszawa 1904.

Abstract

Jan Karłowicz as a linguist

The paper aims at demonstrating Jan Karłowicz, a prominent figure of Polish science and culture at the turn of the 19th and 20th centuries, and his input on language studies, especially these concerning the Polish language, since it is the domain in which his major scientific achievements were made. His interests and research fields encompassed a number of areas of linguistics. Jan Karłowicz is mostly recognized as a lexicographer and lexicologist, dialectologist and etymologist; less known are his endeavours in onomastics, prescriptive linguistics (both in theory, and in practice), editing, or history of language.

Undoubtedly, Karłowicz made the most significant contribution to lexicography. He is remembered as the initiator and co-author of *Słownik warszawski* (‘The Warsaw Dictionary’)—the

largest collection of Polish vocabulary. However, he is less known as a theoretical lexicographer, even though he is the author of *Przyczyunki do wielkiego projektu słownika polskiego* (1876) ('Towards the great dictionary of Polish'). It is the first comprehensive, methodological work devoted to the micro- and macrostructure of a dictionary, and it provides insight into lexicographer's techniques at the close of the 19th century. The accuracy, thoroughness, extensiveness, and innovativeness of Karłowicz's framework make it a still valid lexicographic resource.

Karłowicz's further lexicographic works reflected his other interests, i.e. dialectology and etymology. It resulted in compiling two dictionaries: the six-volume *Słownik gwar polskich* ['Dictionary of Polish Dialects'], and *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia w języku polskim używanych* ['Dictionary of Words of Foreign and Unclear Origin Used in the Polish Language']. As far as methodology is concerned, both dictionaries are highly esteemed, and they still constitute a valuable source for research into dialectal vocabulary and borrowings. *Słownik gwar polskich* is the first (and in fact only) dictionary of Polish dialectal vocabulary, and the first one to be compiled in the Slavonic language area, while the pioneering *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia...* deftly employs the etymological expertise of the time.

Karłowicz's contribution to the research into folk etymology is also worth noting. He is the author of the first reliable scientific work concerning this issue found in the Polish (and not just Polish) linguistics. *Słoworód ludowy* ['Folk Etymology'] is a valuable publication, analyzing numerous examples of folk etymology in Polish, presenting the origin and the mechanism of the discussed phenomena, as well as providing suitable classification thereof. The classification constitutes Karłowicz's most important and most original input on folk etymology research.

Apparently, it was Karłowicz's dictionaries that proved to be the most valued, and earned their place in the history of both dialectology and etymology. Thus, Jan Karłowicz may be chiefly described as a lexicographer who rendered great service to many disciplines of Polish language studies—with special emphasis on dialectology, etymology and onomastics.

Key words: linguistics, dialectology, etymology, lexicography, onomastics, history of humanities

Halina Karaś

Prof. dr hab., pracownik Zakładu Historii Języka Polskiego i Dialektologii UW, językoznawca polonista – dialektolog i historyk języka. Autorka monografii: *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów* (1996), *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie* (2002), *Polska leksykografia gwarowa* (2012), współautorka leksykonu: *Dialekty i gwary polskie. Leksykon Omegi* (1995), redaktor naukowy i współautor książki *Język polski na Kowieńszczyźnie. Sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty* (2001), redaktor naukowy i współautor witryn: *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, www.gwarypolskie.uw.edu.pl (2008), *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*,

www.dialektologia.uw.edu.pl (2010), współautor witryny: Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX wieku, www.4003.vu.lt.

Redaktor naczelny „Prac Filologicznych”, członek Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wągów, Towarzystwa Kultury Języka.